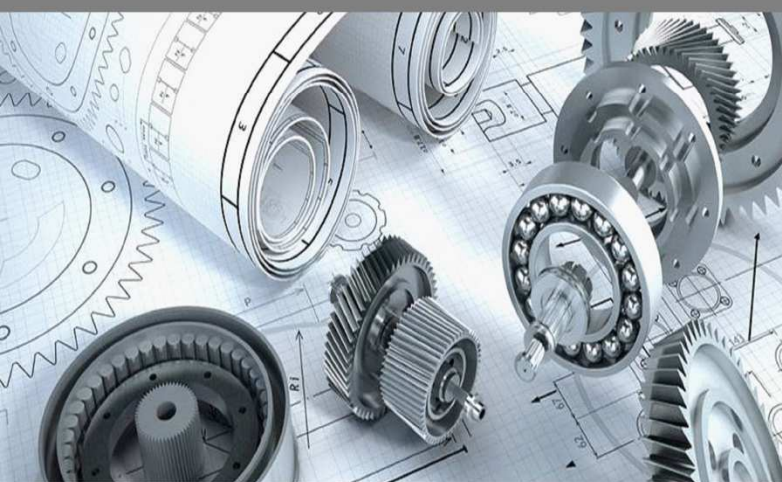

TAVASZI SZÉL 2017 / SPRING WIND 2017

Tanulmánykötet

Doktoranduszok Országos Szövetsége
Association of Hungarian PhD and DLA Students

III.

TAVASZI SZÉL

SPRING WIND

Szerkesztette:
Dr. Keresztes Gábor

Doktoranduszok Országos Szövetsége
Budapest
2017

Tavaszi Szél – Spring Wind 2017

III. kötet

Lektorálták:

Dr. Bajmócy Péter	Dr. Mikó-Baráth Eszter
Dr. Baranyai Edina	Dr. Mojzes Ákos
Dr. Boros János	Dr. Nagy Katalin
Dr. Dobák Miklós	Dr. Papp Klára
Dr. Domokos Mária	Dr. Pogány Ágnes
Dr. Fejérdy Gergely	Dr. Rozsnyai József
Dr. Feketéné Szabó Éva	Dr. Scholz Anna
Dr. Györkös Attila	Dr. Steiger Kornél
Dr. habil. Bertalan Péter Tamás	Dr. Szabó Zoltán
Dr. habil. Tóth Sándor	Dr. Szilágyi Zsolt
Dr. habil. Hornyák Árpád	Dr. Szirbik Sándor
Dr. habil. Kulcsár Valéria	Dr. Teperics Károly
Dr. habil. Lazányi Kornélia	Dr. Tóvári Judit
Dr. Hegedűs Gábor	Dr. Trohák Attila
Dr. Insperger Tamás	Dr. Vad János
Dr. Jámbori Szilvia	Dr. Verók Attila
Dr. Józsa Krisztián	Dr. Zsoldos Gabriella
Dr. Kamondi László	Ifj. Dr. Bertényi Iván
Dr. Kosztyánné Dr. Mátrai Rita	Megyeriné dr. Runyó Anna
Dr. Kotschy Andrásné	Prof. Dr. Juraj Bukoveczky
Dr. Kun Ágota	Prof. Dr. Kamp Salamon
Dr. Lőkös László	Prof. Dr. Kovách Imre
Dr. M. Császár Zsuzsa	Prof. Dr. Lakatos Lajos
Dr. Makkai Béla	Prof. Dr. Mándrik Iván
Dr. Maróczy Katalin	Prof. Dr. Mika János

ISBN: 978-615-5586-18-7

DOI: 10.23715/TSZ.2017.3

Felelős kiadó: Doktoranduszok Országos Szövetsége

Megjelent: 2017-ben

Minden jog fenntartva.

TAVASZI SZÉL
SPRING WIND

III. KÖTET

Műszaki tudomány

Művészet és művészettudomány

Orvos- és egészségtudomány

Pszichológia- és neveléstudomány

Sporttudomány

Szociológia- és multidiszciplináris társadalomtudomány

Történelem- és politikatudomány

EGY LEGENDA NYOMÁBAN: PRIWINA ÉS KOCEL HOL KERESHETJÜK MOSABURGOT?

Juhász Péter

Szegedi Tudományegyetem, Történeti Intézet, PhD hallgató, pjuhasz2003@gmail.com

Absztrakt

A tanulmány bemutatja a morva misszió (863) céljait, Metód pannóniai és moráviai érsekségét, kapcsolatait Priwina és Kocel pannóniai hercegségével. Metód története szembeszökő ellentmondásban van a salzburgi érsekség karantániai és pannóniai misszióját bemutató *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (870) nézőpontjával. Salzburg missziós területe forrásokkal bizonyíthatóan Karantániára terjedt ki, ám Metód ellenében a CBC szerzője annak pannóniai fennhatóságát is igazolni igyekszik. Ehhez a karantán Mosaburg, Karlmann, majd fia, Arnulf fontos udvarhelyének a pannóniai hercegség központjának Blatenski Grad nevével egyező szláv névalakját használta fel, azonosítva a két települést. Ezt igazolja a CBC által ide helyezett Szent Adorján mártírsír oklevelekkel bizonyítható valódi helye a karantániai Mosaburgban és a pannóniainak mondott települések feltűnése Karniolában és Karantániában. Salzburg egyházszervező tevékenysége Priwina és Kocel pannón hercegségében minden jogalapot nélkülözött a valóságban. A Mocsárvár 896-ban Braszláv herceg irányítása alá került, 907-ben már Brezalauspurc/Braslavespurc néven szerepel a forrásokban.

Kulcsszavak: 9. század, Morávia, Pannónia, Karantánia, Mosaburg, Metód, Priwina és Kocel.

Bevezetés, célok

Tanulmányom Pannónia 9. századi feudális politikai és egyházi szervezetének kialakításában kezdeményező szerepet betöltő Priwina-Kocel grófság, majd hercegség kialakulását, földrajzi helyét és az egyházszervezésben betöltött szerepét vizsgálja, a korabeli Morva fejedelemség szerepét is érintve. Történészek, nyelvészek, régészek vizsgálták e fontos politika- és kultúrtörténeti kérdéskört. Azonban a források hiányossága és célzatossága miatt mégis számos ellentmondás terheli a kutatásban körvonalazódó képet. Vizsgálandó a szláv misszió tevékenysége, a mosaburgi hercegség szerepe, a frank-morva viszony egyaránt.

1. Metód pannon-morva érseksége

A 9. századi Pannónia történetének legfontosabb forrásai Metód pannón és morva érsekségéhez kapcsolódnak. Metód pannóniai és moráviai tevékenységének egyik legfontosabb dokumentuma a térítő testvérpár, Konstantin (Cirill) és Metód szent életrajza. A Konstantin-legenda szerint a Rasztiszláv és hercegei által kezdeményezett (863) negyven hónapi morvai térítés után a tanítványai felszentelésére Rómába utazó térítőt fogadta útja közben Kocel fejedelem (867). Metód legendája úgy tudja, hogy Rasztiszláv és Svatopluk kezdeményezte a térítést, a testvérpár pedig hároméves morvai tevékenység után hazatért, itt nincs szó Kocelről. Ezután hívta a pápa Rómába a testvéreket, ahol Konstantin meghalt, Metódot pedig Kocel hívta magához. A pápa 869-es bulláját idéző legenda szerint az egyházfő az összes szláv fejedelemségbe, Rasztiszláv, Svatopluk és Kocel fejedelemségeibe küldte Metódot, leszögezve, hogy országaik a kánonjog szerint Rómához, nem a konstantinápolyi patriarchatushoz tartoznak, amiért is Metód hozzá fordult. Ennek egyházi jogi kivitelezése Kocel kezdeményezésére oly módon történt, hogy a pápa Metódot pannóniai püspökké, Szent Andronikusz apostol székébe nevezte ki (869). A bajor klérus azonban saját joghatósági

területének tartva Pannóniát, Metódot elítéltette és börtönbe vetette (870). E lépéssel függ össze a salzburgi érsekség által készített vitairat, a *Conversio* megszületése. A pápa közbelépésére Metód kiszabadult (873), ám a frank hűbéres Kocel nem tarthatta magánál, így a pápa Szvatopluk kérésére a morvákhoz küldte. Metód moráviai tevékenysége kapcsán székesegyháza és ottani eltemetése is szerepel (885) így püspöki vagy érseki rangját ott is megtartotta. [1]

A legendák értelmezése több ponton is nehézségekbe ütközik. Hol helyezkedhetett el Metód székhelye, mely területekre terjedhetett ki püspöki tartománya? Miért a bizánci császárhoz fordult térítőkért Raszisztzláv, Szvatopluk és Kocel, miképpen tartozhattak keresztleetlen országaik, Morávia és Pannónia kánonjogilag mégis a Szentszékhez? II. Hadrianus pápa 869-es bullája, amelyben Metódot a Szentszék alárendeltségében a pannóniai diocesis püspökeként a szláv fejedelmekhez küldte, nem maradt ránc. Ám utódja, VIII. János leveleiből Metód kinevezőjének személye és Metód pontos titulusa is kiderül a legenda állításaival egyezően: „Itaque reddito ac restituto nobis Pannoniensium episcopatu liceat predicto fratri nostro Methodio, qui illic a sede apostolica ordinatus est, secundum priscam consuetudinem libere, quae sunt episcopi, gerere.” (873) Alvino archiepiscopo „...fratre nostro Methodio recipiendam, quia profecto dignum est...” (873) „...Pannonica diocesis apostolice sedi sit subiecta...” „...episcopo nostro Methodio...” „Ne suscipias occasionem excusationis prohibentem te vel fratrem nostrum Methodium transire ad [S]Pentepulcum...” (873) „...Methodium, Pannonicum archiepiscopum legatione apostolice sedis ad gentes fungentem...” (873) Zvuentapu[lcus] de Maravna „...Methodius vester archiepiscopus ab antecessore nostro, Adriano scilicet papa, ordinatus...” (879) „Reverentissimo Methodio archiepiscopo Pannoniensis Ecclesiae” (879) „...Methodio reverentissimo archiepiscopo sanctae ecclesiae Marabensis...” (880). [2] Metód a pannóniai diocesis újbóli pápai megerősítésekör, 873-ban pápai legátusként, érseki címmel szerepel, 879-ben szintén pannón érsekként, 880-ban viszont már a maravai egyház érsekeként. Metód a „*pannóniai-morva egyházmegye*” érseke volt. [3]

Metód érseki székhelyéről a 11. század eleji óorosz krónika, a *Poveszty Vremenih Let* (PVL) nyújt pontosabb információkat: „...Kocel fejedelem Pannonia püspökévé tette meg Metódot, Szent Andronikosz apostol (Ondronika apostola) trónján, aki egyike volt Szent Pál apostol 70 tanítványának.” „A morvákig eljutott Pál apostol is, aki tanított ott; ott található ugyanis Illíria, ameddig eljutott Pál apostol, és ahol eredetileg szlávok éltek.” [4] A PVL kézirati hagyománya, a Laurentius és a (patriarchai vagy Nikon) kézirat [5] a következőket írja a morvákrol: „Бъ бо единъ языкъ Словенскъ: Словень же съдяху по Дунаю, их же приаша Угры, и Моравъ и Чеси... Симъ бо пръвое положени книги (во Испании въ градъ) Моравъ, (еже ест Илириць), яже и прозвася грамота Словенская... И умолена быста царемъ и посла ихъ [Мефодіа и Константина] въ Словеньскую землю къ Ростиславу и къ Святополку и Кочелови. Мефодій оста въ Моравъ. ...св. Мефодіа князь Кочель постави епископа во Пании (во Испании въ градъ Моравъ еже ест Илирикъ), на столь святаго Оньдроника апостола.” [6] Ez a földrajzi elhelyezkedés magyarázhatja, hogy a morva szlávok a térítő testvérpár érkezését megelőzően már ismerték a kereszténységet: „Amikor a szlávok már keresztények voltak, fejedelmek, Rosztisztzlav, Szvjatopolk és Kocel követséget küldtek Mihály császárhoz a következő szavakkal: Bár földünk megkeresztelkedett, de nincs tanítónk...”. [7] A 9. század közepe előtt a morvák a kereszténységgel csak a Nyugat-Balkánon találkozhattak, ahol az Herakleios idején a horvátok és szerbek körében vert gyökeret. [8] A sirmiumi érseki szék visszaállítását Kocel kezdeményezése volt, és az beleillett a pápaságnak az Illyricum feletti iurisdictio visszaszerzésére irányuló lépéseibe, amint az I. Miklós pápa Mihály bizánci császárhoz 860-ban írott leveléből kiderül. [9] VIII. János pápa a Szentszék joghatóságának kiterjedését Metód szabadon bocsátása kapcsán

Német Lajoshoz írt levelében ezért rögzíti így: „Quod apostolica sedes intra Italiam ac ceteras Hesperiae provincias et intra totius Illyrici fines consecrationes ordinationes et dispositiones patrare antiquitus consuevit.” [10] Felmerült, hogy Metódnak csak névleges székhelye volt a bulgár fennhatóságú Sirmium, valójában pápai legátusként Kocel mosaburgi udvarába küldték. [11] Metód azonban éppen azért volt kinevezhető, mert Sirmium városa nem tartozott a frank birodalomhoz és így az aquileiai patriarchátushoz. A Szerémség 827-től Bulgária része volt. Priwina 833 körül a bulgárokhoz, majd a bulgárokkal 838-ban is szomszédos Dráva-Száva közti Ratimir duxhoz menekült. 878-ban Borisz kánnak írt pápai levélben szerepel a belgrádi bulgár püspök, 885-ben Metód tanítványai, Kelemen, Naum és Augelar Belgrád bulgár parancsnokához menekültek. Csak 1018-ban került bizánci kézre a bulgár püspöki székhely Sirmium. [12] A pápa jogszerűen nevezhetett ki püspököt a 870 után is a Szentszékekhez tartozónak tekintett Bulgáriában.

Metód pápai kinevezése közvetlen szentszéki alárendeltségére, pannóniai és moravai hivatala e területek földrajzi szomszédságára utal. A későbbi Morva örgrófság területe viszont az újonnan meghódított cseh területek részeként a bajor egyházszervezet részévé vált. Ezt tükrözi Theothmar salzburgi érsek 899-es epistolája: „Azonban – amint ők maguk állították – általatok küldetve jött három püspök...a szlávok földjére, akiket morváknak neveznek, amely terület lakosaival együtt királyainknak, népünknek és nekünk vettetett alá mind a keresztény vallás gyakorlása, mind a világi adózás tekintetében, mivel először mi tanítottuk őket, és váltak pogányokból keresztényekké.” [13] II. Adorján pápa a morva misszió jogi kereteit jelölte ki Metódot a de facto szünetelő, ám de iure létező pannóniai diocesis élére helyezve. Csak Pannónia metropolisa, a későantik Illyricumban, Moesia Superior (Prima) és Pannonia Inferior határán elhelyezkedő Sirmium volt alkalmas szentszéki fennhatóságú püspökség szervezésére. [14] A közeli kortárs De Administrando Imperio (DAI) adata (Megálé) Morávia „nagyon közeli” helyzetére Belgrádkhoz és Sirmionhoz, a morvák, bolgárok, türkök, horvátok szomszédsága kifejezetten a Száva-Al-Duna vidékére utal. [15] [16] Az ún. Naum-legenda (916 után) a morváknak a bulgárokhoz meneküléséről szól, aligha a támadó magyarok földjén keresztül, a bulgárok nyilván közvetlen szomszédaik voltak. [17] A délszláv országok között valóban volt Morávia. A 879-880. évi konstantinápolyi zsinaton szerepel egy „Ἀγαθῶν Μοράβων”, az ochridai érsekség egyik püspöksége az „ὁ Μοράβου ἡτοι Βρανιτζάβου”. Az ochridi önálló bolgár egyház második érsekének címe „Μαθόδιος Μοράβου τῆς Παννονίας ἀρχιεπίσκοπος”. Kedrenosz szerint „ἀχρι Μωράβου καὶ Βελεγράδων, φρούρια δέ ταῦτα τῆς Παννονίας κατὰ τὴν πέραϊαν τοῦ Ἰστρου διακείμενα καὶ γειτονοῦντα τῆς κράλης Τουρκίας” azaz Morávon és Belgrád erődje Pannoniában, az Isztrosznál Turkia királyának szomszédja. A PVL pontosan ezt a földrajzi helyzetet írja le, az Ispaniában, Morava városában (Illirikum) püspökké tett Metódról szólva. Fehér szerint Metód tanítványainak Bulgáriába menekülése miatt a délszláv hagyományban összekeverték a két Moraviát. [18] Azonban a Metód érseki címét őrző egykorú bulgár egyházi feljegyzések és a De Cerimoniis diplomáciai adatai a délszláv morvákról hiteles kortárs források. Egy későbbi forrásban, Szent Gellért Deliberatio-jában Ajtony földjén említett „Methodianistis” a szláv rítust követőkre érthető, Sirmium tágabb környezetében. [19]

A 10. században itt, Illyricumban, a Belgrádig és Sirmiumig terjedő Moesia superiorban, mai Észak-Szerbiában, tűnik fel a moravai bulgár püspökség, Morava, a mai Branicevo (Barancs) központtal. [20] A Keleti- vagy Alsó-Pannóniával szomszédos morvák és Morava városa előfordul még 10-11. századi forrásokban: „orientalis Pannonie regionumque Avarorum atque Maraharorum, sed et Sclavorum.” (946-955-re, 10. század vége) [21] „Marharii habent ciuitates XI. Vulgarii regio est inmensa et populus multus habens ciuitates V. eo quod multitudo magna ex eis sit et non sit eis opus ciuitates habere. Est populus quem uocant Merehanos, ipsi habent ciuitates XXX. Iste sunt regiones quae terminant in finibus nostris.” (960 körül) [22] ”inferioris Pannoniae atque Moesiae regiones, quarum provinciae sunt

Avaria atque Maravia.” (973) [23] „...civitate Morawa, que in confinio Ungarorum et Bulgarorum sita est...” (1059) [24] Metód kiszabadulása után VIII. János a pannóniai egyházmegye helyreállításáról értesítette Karlomant, Német Lajost, a bajor klérust, sőt a Dráva-Száva köze szlovén fejedelmét, Mutimirt utasította is, hogy a már funkcionáló pannóniai püspökség, Metód iurisdictionja alá vesse magát. Metód alig egy évet töltött el Kocelnél, a pápa a morvák fejedelme, Szvatopluk kérésére 873-ban „áthelyezte” a püspököt Moráviába. [25] A pápai bullák 880-tól nem pannón, hanem morvai érseknek titulálják. [26] Az „archiepiscopus sancte ecclesiae Marabensis” cím [27] Metód székhelyének neve lehet, a pannóniai Morava városáról idézett korabeli forrásoknak, és az egyházi gyakorlatnak megfelelően („Strigoniensis archiepiscopus”). A vizsgált pápai levélben is szerepel Wiching, Nyitra város püspökeként „episcopus sanctae ecclesiae Nitrensis” címmel, Metód titulussal egyező megfogalmazásban. A Vita Clementis szerint Metód a pannóniai Morava püspöke volt „Μοραβον της Πανονιας”, prológusi legendája szerint az érsek Morava székesegyházában nyugszik, „episcopus Pannoniensis ecclesiae” címe pedig a Sirmiumra tartományi fővárosként használt „civitas Pannonia” név megfelelője. [28]

2. Salzburg kontra Metód

A feltehetően Adalwin salzburgi érsek által 870-ben összeállított *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (CBC) célja Metód pannon-morva érsekségét illegitimnek bizonyítani: azt bemutatva „...hogyan csatlakozott Pannonia azon része a salzburgi egyházmegyéhez.” A CBC leírása szerint Pippin 796-ban „Arnra, a salzburgiak püspökére bízta Alsó-(Inferior) Pannoniának a Balaton (Pelissa) tava körüli részét a Rába nevű folyó túloldalán egészen a Dráva folyóig és a Drávának a Dunába torkollásáig...” ezt Nagy Károly 803-ban megerősítette. A térítés kezdetén azonban nem említi Pannóniát: „Theoderichet maga Arn és Gerold gróf vezették a szlávok földjére, és átadták a fejedelmek kezébe, rábízván mint püspökre a karantánok területét és a szomszédos területeket [ti. Pannonia] a Dráva folyótól nyugatra egészen addig, ahol a Dráva a Dunába ömlik...” [29] A CBC „szomszédai” – „confines eorum” kifejezése Pannonia Inferior lakóra érhető. [30] A CBC Salzburg érdekében elhallgatja azt a 811-es uralkodói döntést, amely szerint Salzburg és Aquileia között a Dráva a határ, tehát Salzburgnak nincsen térítési joga Pannoniára, csak a Drávától északra elterülő karantán területekre. [31] Pannóniát a CBC Karantánia részeként kezeli. [32] Ennek oka egyértelmű: „...míg Karantániát a 8. században három pápai határozat is Salzburg missziós területének ismerte el, és ezen igényt Nagy Károly 811-es döntése is megerősítette Karantánia Drávától északra fekvő vidékére, addig Pannóniát illetően a salzburgi érsekség Rómától semmiféle engedélyt nem kapott iurisdiction gyakorlására.” [33] A CBC hitelét a kortársak sem tarthatták kétségen felül állónak. Jóllehet Theotmar salzburgi érsek 900-ban a pápához írt levele is a Pannonia és Morávia feletti egyházi joghatóságról szól, ám a CBC-t feltehetően ismerő Theotmar mégsem hivatkozik történeti megállapításaira. [34] A Karoling-kornak a maitól eltérő földrajzi felfogására már Salamon Ferenc is figyelmeztetett. Mivel a Duna észak-déli irányú szakaszát nyugat-keleti folyásúnak tekintette a CBC szerzője, a Drávát dél-északi irányban gondolta abba torkollni. Karantánia felfogásában ezért a valóságosnál jóval keletebbre, akár egészen a mai Zala megyéig tolódott, Alsó-Pannonia pedig a Drávától nyugatra. Ebben a korban a Noricum név alatt Bajorországot értették, ezért Pannonia fogalmát a mai Ausztria területére is használhatták. Bár műve címében kifejezetten a karantánok szerepelnek, a CBC szerzője téves földrajzi képe miatt folyamatosan összekeveri Karantániát és Alsó-Pannóniát, amit Karantániának és szomszédainak Theoderic püspök irányítása alá helyezése (799) is elősegít. Metódnak Kocellel való kapcsolata és működése Salamon szerint tökéletesen megfelel a korabeli karantán viszonyoknak. [35] Salzburg pannóniai térítése kezdetén, a szláv térítő püspök Theoderich 799-es kinevezésekor, a CBC

szerint a térítéshez tartozó Pannóniában még harcok dúltak az avarokkal. 805-ben a Carnuntum és Savaria közötti avarok ura, a Fischában megkeresztelt Theodor neve arra utalhat, hogy Theoderich keresztelte meg. Utána 821-ig nincs adat szláv püspök pannóniai működésére, Theoderich utódjai, Ottó és Osbald tevékenysége döntő részben Karantániában zajlott, bár a CBC szerint névlegesen Pannóniában is illetékesek voltak. Salzburg pannóniai térítő tevékenysége csak az avar kliensállam 828-as megszűnése után, Priwina vazallus fejedelemségében dokumentált a CBC által. [36] Eszerint Salzburg joghatóságot gyakorolt Mosaburg környékén: Priwina „...egy templomot emelt, amit Liuprammus érsek, amikor azon területen *egyházi felhatalmazással rendelkezvén* papi szolgálatot teljesített, a várba jövén Szűz Mária tiszteletére felszentelt a 850. évben.” [37] Hivatalos egyházszervezet korabeli létezése esetén azonban Pannonia diocesis 869-es pápai felújítása elképzelhetetlen. A Szentszék e lépése az egyházszervezést hatalma fontos bázisának tartó Karoling állam számára Pannóniára és a hajdan Pannóniához tartozó Noricumra nézve hatalmas veszélyt jelentett. Vajon karantániai térítési jogát kiterjesztve Salzburg 19 éven át a kánonjog ellenében működött a szomszédos Pannóniában?

3. A CBC helynevei: Pannónia vagy Karantánia?

A történeti kutatás a CBC pannóniai Sala folyója alapján Zalavárral azonosította Mosaburgot: „...a király Alsó-Pannoniának a Sala nevű folyó körüli részét Privinának hűbérül adta. Ekkor kezdett ő ott lakni, az erdőben és a Sala folyó mocsarában erődítményt építeni...” A CBC egyéb helyneveit pedig egyházaik azonos titulussai alapján mai dunántúli településekkel: „...a váron kívül Dudleipinben, Ussitinben, Businizában, Bettobiamban, Stepilipercben, Lindolveschirichunben, Keisiben, Wiedhereschirichunban, Isangrimerschirichunban, Beatuseschirichunban és Pécssett [Ad Quinque Basilicas] Liuprammus idejében szenteltek templomokat...” [38] A CBC helyneveinek azonosítása dunántúli helységekkel azonban gyakori patrocíniumaik alapján fel sem vehető. Vasvár patakjával és Szent Mihály templomával éppúgy lehetne Ortahu, miként Veszprém. A Quinque Basilicae-t említő 860-as Német Lajos oklevél helységei mind a Délnyugat-Dunántúlon, Stájerban, Karintiában és Szlovéniában található meg. Oklevelek igazolják, hogy a 9. századi „Ueride” névalak a német nyelvben a mai (Maria)-Wörth Wörth formára alakul. [39] Már Salamon Ferenc is észrevette annak logikai valószínűtlenségét, hogy a Sala folyó tava a sokkal nagyobb Balatont jelenthetné. A szerző nem ismerte a tó nevét, de a Balatont előzőleg „Pelissa” néven kiemeli Pannoniában. A CBC kézírataiban változó a nagy és kis betűs szókezdet használata, a régi német „sala” közszó mocsaras folyót is jelentett. [40] Nevét Melich is a „Mosapurc” név első tagjával egyező kelta-germán „piszkos, mocsaras, zavaros” jelentésű „sala” kifejezéssel azonosította. [41] Salamon kiemelte, a Quinque Basilicae helynév nem lehet azonos Pécs latin nevével, mert Priwina tartományában nem voltak templomok, így „öt egyház” nevű település sem. A kiadó központosítását módosítva a kérdéses mondat értelme „Mintegy öt templomot szenteltek fel, Ottakarkirchenben, Paldmuntkirchenben s több más helyen, ahol Priwina és népe kívánta.” [42] A Szent Rupert patrocínium ismeretlen a középkori Magyarországon, de Karintiában, Stájerországban gyakori. Salapiugin később a Gurk és a Száva folyó vidékén szerepel. [43] A birtokosok német személyneveiből „kirchen” utótaggal képzett helynevek új elnevezések, amit a templomaik egyidejű felszentelése is igazol. Zömük a Wörthi-tó, Graz, Marburg (Maribor) környékén azonosítható: Bösnitz/Businiza, Stifelberg/Stepiliperc, Spitzburg/Spizzun, Thernberg/Termpersch, Schwarza/Quartinaha, Mutzenfeld/Muzzilicheschirichun, Wört/Weride, Aflenz/Ablanza, Utschbach/Uussitin, Geissen/Keisi, Fischa/Fizkere, Maria-Straden/Stradach. [44] Ezeket Stájerországban (korábban Karantánia) és Karantániában Stessel József is megtalálta. [45] A Vita s. Ruperti (Rudperti) Salisburgensis episcopi (873 előtt) Priwina (Prinnina) történetét a CBC-vel egyezően írja le, ám úgy tudja, hogy Ludovicus

bajor király Pannonia Inferior egy részét a „Sava” nevű folyó környékén adományozta számára beneficiumként. [46] Az alsó szakaszán Pannonia Inferiorban, felső szakaszán Karantániában áthaladó Száva földrajzi helyét tekintve nem lehetetlen, hogy a „Sala” név tollhiba a CBC szövegében a „Sava” helyett. Bettobia/Ptuj, Celia/Celje, és Salapiugin egyaránt a Dráva-Száva vidékén található, megerősítve Salamon és Stessel lokalizálásait.

A CBC német, szláv és újlatin helynevei közül utóbbiak a római eredetű pannóniaiak, a romanik helynévadását tükrözhetik, akik azonban a mai Pécs környékén biztosan nem éltek a 7-9. században, legfeljebb a mai Zalában, vagy még nyugatabbra, illetve délebbre. [47] A késő római polgári lakosság zöme a hun-korban Karintiába és Krajnába menekült, az Alpok és a Karszt hegység jól védhető, egyházi emlékeiket máig őrző magaslati településeire. [48] A CBC helynevei Karantánia újlatin, szláv és ófelnémet népéhez köthetők, Pannonia Inferiorban együttélésüknek nincsen adatolt nyoma.

4. A Szent Adorján patrocínium problémája

Mosaburg és Zalavár azonosításában kulcsfontosságú egyházaiknak egyező Szent Adorján patrocíniuma, amelynek alapján a kutatás kizárta Mosaburg és a karantán Moosburg azonosíthatóságát. [49] Az ún. Arnulphium (10-11. század) említése Mosaburgról és a Szent Adorján ereklyéről az alig ismert mártír ereklyéjének és 10. századi folyamatos kultuszának meglétére, lakossági kontinuitás feltételezésére indította a kutatást. [50] Az oklevélben szereplő mosaburgi abbatia azonban a 11. századi zalavári apátságra utal. Az Arnulphium szerzője a már létező magyar egyházszervezet ismeretében azonosíthatta a CBC szerint Szent Adorján ereklyével bírt Mosaburggal a Szent Adorján patrocíniumú Zalavárt. A magyar állam alárendelésének 11. század közepi német szándékai, a magyar egyházszervezet irányításával kapcsolatos salzburgi igények alátámasztására készült Arnulphium nem bizonyíthatja a vizsgált települések azonosságát. Szent István zalavári apátságának Szent Adorján címe jól magyarázható sógora, II. Henrik Hadrián kultuszával, de Szent Günther remete vagy Gizella kezdeményezése is szóba jöhet. [51] Hadrianus tiszteletére sem a Karoling-korban, sem később nem emeltek templomot a bajor, stájer vagy karantán területeken, így nehezen magyarázható Szent Adorján ereklyéjének a 9. századi Mosaburgba kerülése. [52] Az egyetlen ismert korabeli vértanúereklye a térségben a karantániai Moosburghoz közeli Ueride, ma Maria-Wörth, Primus és Felicianus ereklyéje volt. A mosaburgi templomépítéshez mindent az érsek küldött, de a legfontosabb, a Szent Adorján vértanúereklye küldéséről nem szól a CBC, így az ereklyét Tóth Endre szerint talán nem is Liupramm érsek juttatta oda, talán nem is Adorján tiszteletére épült. [53] A 870-ben még fel sem szentelt templom „officium ecclesiasticum” megjelölését Bogyay Tamás és Milko Kos az akkor 970-977 tájára datált Arnulphium „abbatia” kifejezése alapján a salzburgi térítést szolgáló társaskáptalan és iskola működéseként értelmezte. [54] Az Adorján-ereklyét említő CBC mondatból a 9. századi gyakorlattól eltérően hiányzik a „sanctus” és a „martir Christi” jelző, nincs megjelölve, hogy „reliquiae”-ról vagy „corpus/membrum”-ról van-e szó. Az Arnulphium mindezt már a szokásos terminológiával említi. A CBC összes kéziratában szereplő mondat eredetileg lapszéli megjegyzés lehetett, akár Nitrava vagy a Weride-i egyház említése. Utólagos bejegyzését magyarázhatja az ereklye Metód általi translációjának elhallgatása, aki Szent Kelemen ereklyéiért kaphatta meg a pápa nevét viselő Adorjánét, ám ilyen fontos eseményt legendáik feljegyeztek volna. Lehetséges az is, hogy Arnulf Karantán-Pannón hercegségének központja „Mosaburg regia civitas” nem a karintiai Mosaburg volt, hanem Zalavár. Arnulf és apja, Karlmann hasonló tettei alapján elképzelhető, hogy székhelyén is végrehajtott egy ereklyetranszlációt, rövid életű apátságot alapítva. A vértanú kiválasztásának oka Nagy Károly 791-es avar hadjáratának Adorján napi, szeptember 8-i kezdete lehetett. Károly környezetében előfordult a Hadrianus név, bár később nem használták. [55]

Kérdéses azonban, hogy volt-e egyáltalán a 9. századi Zalaváron Szent Adorján ereklye. A CBC legkorábbi kéziratát őrző kódexben a szöveg a hatodik caputtól a végéig a 10. századból, az elejétől a hatodik fejezetig valószínűleg a 12. századból származik. [56] Így aligha bizonyos, hogy a Szent Adorjánra utaló megjegyzés már az eredeti kézirat margóján szerepelt, ahogy a Nitrava-ban történt templomszentelésre utaló mondat is későbbi, Salzburg jogigényeivel összefüggő beszúrás eredménye. [57] Az Arnulfium salzburgi szerzője, akitől a CBC Szent Adorjánra utaló bejegyzése származhat, bizonyára tudott a karantán Mosaburg közelében Weride-ben (Maria-Wörth) a 9. század óta létező ereklyekultuszról. A Zalaváron, a karantán Mosaburghoz hasonlóan egy „Sala” nevű folyónál, létesült Szent Adorján apátság II. Henrikhez kötődése miatt ismert lehetett Bajorországban, így a szerző könnyen azonosíthatta őket, akár a CBC „Quinque Basilicae” nevét Pécs latin nevével. A 11. század közepére gyökeresen megváltozott helyzetben Karantánia és Pannonia Inferior azonosítása a CBC-ben félre is vezethette, akárcsak a mai kutatást.

Salzburg pannóniai törekvéseinek komolyságát a CBC mellett Theotmár érsek 900-as levele és Piligrim passauai püspök 970-es évekbeli hamisítványai is jelzik. A magyar honfoglalással Salzburg és Passau de facto mindent elvesztettek, és 996 után, amikor a német és a magyar vezetés István és Gizella házasságával kiegyezett, egyházjogilag önálló magyar egyház jött létre, de jure is megszűnt igényeik minden alapja. [58] Amikor Péter király hűbérese lett Henrik császárnak, Salzburg újból megkísérelte a magyar egyházszervezet alávetését. Ekkor készülhetett az Arnulfium. A fentieket frappánsan erősíti meg egy 12. század végi (1190) oklevél: „Praeterea Rapam Sabariam Ciuitatem...” „Insuper siccam Sabariam, et Pennichaha, et Mosaburch Abbatiam, ubi S. Adrianus requiescit...” „...ad Salabingam curtem...” „Ecclesiam de Quartinacha, Ecclesiam ad Ghensem, Ecclesiam ad Therenberch, Ecclesiam Gundoldi...” [59] Az oklevél a Szombathelytől nyugatra kereshető, 860-ban még nem szereplő, így nyilván később alapított apátság környékéről szól. [60]

A régészeti tények is megkérdőjelezik a patrocinium kontinuitását a 9-11. század folyamán. Míg a CBC szerint Priwina civitas-ában állt Szent-Adorján temploma, addig a zalavári apátság Szent Adorján egyháza biztosan a kis területű Várszigeten volt, ahol aligha férhetett volna el a 9. századi civitas is. [61] Nem bizonyítható tehát a Szent Adorján kultusz létezése a 9. századi Mosaburgban, így a Zalavárral történő azonosításra is alkalmatlan.

5. Arnulf és a két Mosaburg

863 és a 870-es évek vége között forrásaink egy része Pannoniát meglepő módon Karantániának mondja, határai azonban megfelelnek a korabeli Pannoniának. Bóna szerint a CBC az apja ellen 861-ben fellázadva Karantánia és Sclavinia ura lett, majd 864-876 között újra az Oriens prefektusává tett Karlmann kívánságára mutatta be Pannoniát Karantánia részeként. Elődei és utódai okleveleikben világosan megkülönböztetik ezeket. [62] Fia, Arnulf karantániai bázisáról Regino krónikája számol be: „Concessit autem idem rex (Ludowicus) Arnulfo Carantanum, quod ei pater iam pridem concesserat in quo situm est castrum munitissimum, quod Mosaburch nuncupatur eo quod palude inpenetrabili locus vallatus difficillimum adeuntibus prebeat accessum.” (880) [63]

Mosaburg öt 9. századi forrásban szerepel, amelyek Tóth Endre szerint a pannóniai Mosaburgra vonatkoznak, mert mindegyik Arnulf személyéhez köthető. [64] Ám Arnulf idézett oklevelei kétségkívül Karantániában kelt okleveleivel egyidejűek, Pannóniára vonatkozó nincsen közöttük: Chrutheim/Curtheim, in regno Carentano in valle Lauenta, in pago Saluelda in loco Ramsidin, actum Carentano, pago Scerra in comitatu Adalberti in loco Nuspilinga, in pago Quinzingouue in comitatu Hunolfi infra terminum loci Scôninouua/Schönau, ad curtem nostram, quae Liburna vocatur... in eisdem partibus in loco, qui vulgo Uuerid vocatur, (Mattahoue/Mattighofen), sedem Frigisiensis aecclesie... in honore

sanctae dei genitricis semperque virginis Marie consecratae...monasterium Mosaburch. [65] A 888. március 19-i oklevél a karantániai Lauenta völgyet említi, amely Moosburg közelében található. A Lavant-völgy kiemelkedő fontosságú Arnulf életében, mert arra haladt Ptuj (Priwina grófságának része a CBC-ben!) felé a Braszláv dukátusába, a Dráva-völgyébe és a morvákhöz vezető út. Itt csatlakozott Salzburg felől a Tauern-eken áthaladó alpesi út is. A karantán Moosburg mellett az Arnulf számára kiemelten fontos Bajorország, Itália, Morávia és Pannónia felől érkező utak összetalálkoztak. Ilyen páratlan stratégiai adottságokkal kizárólag ez a hely rendelkezett [66] Arnulf 892 február-áprilisban a morva háború előkészítésére a Wörthi-tó melletti Moosburg közelében, Hengistfeld-en találkozott Braszlávval, Karantánia és Pannónia 9. század végi határán. [67] Tóth Endre paradox módon az Alpok hágóinak téli használati nehézségeivel, itineráriumával érvel Arnulf pannóniai székhelye mellett. [68] Arnulf és Zwentibald 890-es találkozásának színhelyét, Omuntesperch-et Pannoniában tudja az Annales Fuldenses, holott az Arnulf itineráriuma alapján a karantániai Moosburg közelében volt. [69] *Omuntesperch esete egyértelmű jele Pannónia és Karantánia szinonim fogalmának a kortársak szemében.*

A szóbeli közigazgatás megkívánta gyakori vándorláshoz 20-30 kilométeres távolságokban épültek uralkodói udvarhelyek, Pfalz-ok vagy „Curtis”-ok. [70] Az egyetlen ismert Karoling-kori udvarhely a Dunántúlon, Zalavár-Blatenski Grad a határvidéken feküdt, és nem sokkal Arnulf mosaburgi udvarhelyének kialakítása után, 883-884-ben súlyosan meg is szenvedhette a morva inváziót. Karantániában több helyen is lehetőség volt a szálláshelyek közötti helyváltogatásra. A karantán Moosburgtól északkeletre, Hengistfeld mellett valószínűleg létezett Arnulfnak udvarhelye, ahol I. Ottó épített 955 után várat. [71] A karintiai Moosburg hagyományaiban máig fennmaradt az Arnulfhügel Karoling várának „Mosapurch” neve. [72] A karantán Moosburg a CBC leírásának megfelelően egy kis folyó mocsarakkal körülvett tavánál épült, míg a korabeli Zalavár környezetében a nyílt víztükör volt a meghatározó. [73] Régóta észrevette a kutatás, hogy a CBC állítása szerint „noviter” vagyis újabban nevezték Kocel székhelyét Mosaburnak. Ebből Priwina és Kocel eltérő székhelyére következtek. [74] Más értelmezés a Priwina és Kocel várának „noviter” Mosaburg nevét újabban használt neveként magyarázza. Salamon szerint a szerző tudta, hogy e név nem azonos a régivel, Priwina szlávjai nem német nevet adtak a várnak. A Klagenfurt melletti Mosaburgot a szlovének Blatogradnak nevezik, ez lehetett Priwina várának eredeti neve is. [75] Bár a Mosaburgot említő 978-1057 közötti okleveleket ismerhették a zalavári apátság alapításakor, a közelmúltra is emlékezhetnek a helyiek, az apátság századokon át mégis Abbatia de Zala néven szerepel, Mosaburgról nincs szó. [76] Arnulf végül a Mocsárvárat (Urbs Paludarum, Blatenski Grad) Arnulf Braszláv pannon hercegre bízta, Brezalauspurc/Braslavespurc néven Braszláv hercegi rezidenciája lehetett. [77]

6. Következtetések

A CBC mesterien legitimálja Salzburg jogellenes tevékenységét a pannón Blatenski Gradban a karantán Blatenski Grad környéki jogszerű templomszentelések idevonásával, utóbbi valós német Mosaburg nevét a pannón vár újabb neveként feltüntetve. [78] Úgy látszik, Liupramm érsek felszentelte ugyan a Mária-templomot Zalaváron Priwina kérésére, de a többi említett egyházalapítás a karantán Mosaburg környékén történt. A pápa Metód pannóniai tevékenységét de facto felfüggesztve Kocel udvarából Szvatoplukhoz menekítette. Címe de iure Pannónia érseke maradt, mint a pannóniai Marava terület/város érseke.

Irodalomjegyzék

- [1] *Pannóniai legendák. Cirill és Metód szláv apostolok élete.* Budapest-Bratislava, Madách-Európa. (1978) Fordította F. Kovács Piroska. 61-72, 90-107.
- [2] MGH Epistolae V. (in Quart) (Epp.) 281, 283-285, 286, 160, 161, 222.
- [3] *Pannóniai Legendák i.m.* 102, 1. lj.
- [4] *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája.* Magyar Őstörténeti Könyvtár 30. Szerk.: Zimonyi István. Balassi Kiadó, Bp. 2015. Továbbiakban: PVL 2015. 37. 120 lj.
- [5] Font Márta: *A Poveszty vremennih let mint történeti forrás.* In: PVL 2015, 249-278.
- [6] Hodinka Antal: *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai.* Bp. 1916. (PVL 1916), 41-47.
- [7] PVL 2015, 36-37.
- [8] Constantine Porphyrogenitus: *De Administrando Imperio.* Greek text edited by Gyula Moravcsik. English translation by R. J. H. Jenkins. New, Revised edition. Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies. Trustees for Harvard University. Washington, District of Columbia. 1967. (Továbbiakban: DAI 1967.) cap. 29. 124-125. cap. 32. 152-153.
- [9] MGH Epistolae VI, 433-439, 438.
- [10] MGH Epistolae V, 284^{7,8,9}.
- [11] Heinz, Dopsch: *Zwischen Salzburg, Byzanz und Rom. Zur Missionierung Pannoniens im 9. Jahrhundert.* Zalai Múzeum 11. 2002, 267.
- [12] Fehér Géza: *A Dunántúl lakossága a honfoglalás korában.* Archaeologiai Értesítő 1956, 25-38. 37-38.
- [13] Nótári Tamás: *Notitia Arnonis – Epistola Theotmari. Két forrás a kora-középkori Salzburgból.* Aetas 19, 2004. 72-95. 90.
- [14] Tóth Endre: *Szent Adorján és Zalavár.* Századok 133, 1999. 3-37. 35.
- [15] DAI 1967. cap. 13. 64-65. cap. 40. 166-167. cap. 41-42. 180-181.
- [16] Konstantinos azonosítja Nagy Moráviát és Turkiát, I. Tóth Sándor László: *A honfoglalástól az államalapításig. A magyarság története a X. században.* Szeged, 2010, 67–69, Uő: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza. (A magyarság a 9-10. században).* Belvedere Meridionale, Szeged, 2015, 397.
- [17] Király Péter: *A Naum-életírás a magyarokról.* Századok 110, 1976. 842–852. 844-845.
- [18] Fehér Géza: *Magyarország területe a X. század közepén Konstantinos Porphyrogenetos De administrando imperiója alapján.* Századok 55-56 (1921-22), 351-380. 368-370.
- [19] H. Tóth Imre: *Cirill és Metód a Kárpát-medencében.* Vigilia 1999/111, 821-826, 825.
- [20] Barancs (Rokay Péter – Takács Miklós) KMTL 82. *Illyricumra és Sirmiumra I. Mitrovica (Takács Miklós)* In: *Korai magyar történeti lexikon (9-14. század).* Főszerk.: Kristó Gyula. Bp. 1994. (KMTL) 460.
- [21] Gombos, F. Albin: *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae.* I-IV. Budapest, 1937-1943. CFHH I. 283-284.
- [22] *Geographus Bavarus.* Text der Handschrift: www.idrisi.narod.ru/geo-bavar.htm letöltve: 2016.06.07
- [23] Benedictus VI. papa: *Epistola (973) Piligrim salzburgi érsek hamisítványa* CFHH I. 396-398.
- [24] *Annalista Saxo.* CFHH I.223.
- [25] H. Tóth Imre: *Újabb adalékok Metódnak és tanítványainak pannóniai tevékenységéhez.* Aetas 22, 2007. 24-34. 29-30.
- [26] Heinz, Dopsch: *Zwischen* i.m. 267-294. 267. 8.j.
- [27] MGH Epistolae VII, Karolini aevi V, 222, 25.
- [28] Boba Imre: *Morávia története új megvilágításban.* In: *Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére.* Szerk: Petrovics István. Szeged, 2005. 73-142. 104-108.

- [29] Nótári Tamás: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Aetas 15, 2000. 93-111.
- [30] Kiss Péter: *Egy forrás a 9. századi Pannoniáról. A Conversio Bagoariorum et Carantanorum 1997-es edíciója*. In: *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. Szerk.: Róna-Tas A. Bp. 2001, 69-88. 70.
- [31] *Die Urkunden der Karolinger*. Herausgegeben von der Gesellschaft für ältere Deutsche Geschichtskunde. Ersten band. Die Urkunden des Pippins, Karlmanns und Karls des Grossen. Unter Mitwirkung von Alfons Dopsch, Johann Lechner, Michael Tangl. Bearbeitet von Engelbert Mühlbacher. Hannover, Hahnsche Buchhandlung. 1906. 282-283.
- [32] Kiss Péter: *Egy forrás a 9. századi Pannoniáról* i. m. 70.
- [33] Nótári: *Conversio i.m.*
- [34] Lošek, Fritz: *A pannoniai népek megtérése*. In: *A honfoglalásról sok szemmel*. Főszerk.: Györfly Gy. II. A honfoglaláskor írott forrásai. Szerk.: Kovács L.–Veszprémy L. Bp. 1996. 143-152.
- [35] Salamon Ferenc: *Mosaburg és megyéje. (Kútfő tanulmány)*. Századok 16, 1882. 113-119.
- [36] Heinz, Dopsch: *Zwischen* i. m. 269-270.
- [37] Nótári Tamás: *Conversio i. m.*
- [38] Nótári Tamás: *Conversio i. m.*
- [39] Tóth Endre: *Szent Adorján* i. m. 16, 84. lj.
- [40] Salamon Ferenc: *Mosaburg* i. m. 110-112.
- [41] Melich János: *Zalavár és Mosaburg*. Századok 40, 1906. 270-273. 272.
- [42] Salamon Ferenc: *Mosaburg* i. m. 91.
- [43] Salamon Ferenc: *Mosaburg* i. m. 102-106.
- [44] Salamon Ferenc: *Mosaburg* i. m. 119-122.
- [45] Stessel József: *Zalavár és Pécs Privina tartományban*. Századok 36, 1902. 832-839. 832-834.
- [46] CFHH III. 2574.
- [47] Tóth Endre: *A Quinque Basilicae – Quinque Ecclesiae helynevek lokalizálásához és értelmezéséhez*. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1991. 101-107.
- [48] Szőke Béla Miklós: *A népvándorlás kor és a korai középkor története Nagykanizsán és környékén. – History of the Migration Period and Early Middle Ages in Nagykanizsa and its surroundings*. In: *Nagykanizsa története*. Szerk.: Rózsa M. Nagykanizsa 1994. 145-214. 177.
- [49] Melich János: *Zalavár* i. m. 270-271.
- [50] Bogyay Tamás: *Megjegyzés Mosapurc-Zalavár kérdéséhez és a pannoniai kontinuitáskutatás módszertanához*. Századok 123, 1989. 489-493. 492.
- [51] Tóth Endre: *Szent Adorján* i. m. 27-33.
- [52] Tóth Endre: *Szent Adorján* i. m. 14.
- [53] Tóth Endre: *Szent Adorján* i. m. 21-22.
- [54] Bogyay Tamás: *Megjegyzés* i. m. 491.
- [55] Tóth Endre: *Szent Adorján* i. m. 22-26.
- [56] Kiss Péter: *Egy forrás a 9. századi Pannoniáról* i. m. 72-74.
- [57] Nótári Tamás: *Conversio i. m.* 159. j.
- [58] Tóth Endre: *Szent Adorján* i. m. 35-36.
- [59] Fejér, Georgius: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Tomus II. (Budaë, 1829.) CDH II. 265-266.

- [60] Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Edidit Societas Aperiendis Fontibus rerum germanicarum medii aevii. Diplomata Regum Germaniae ex stirpe Karolinorum. Tomus I. Ludowici Germanici, Karlomanni, Ludowici Iunioris diplomata. Berolnini apud Weidmannos MCMXXXIV. 147-148. Német Lajos 102. oklevél 860.11.20.
- [61] Fehér Géza: Zalavári ásatások. Archaeológiai Értesítő 80 (1953), 31-52. 34.
- [62] Bóna István: A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In: Magyarország története 1/I. (Bp. 1984), 265-373. 350-351.
- [63] Scriptorum Rerum Germanicarum in usum Scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi. Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi. Hannoverae 1890. 117.
- [64] Tóth Endre: *Mosaburg und Moosburg*. Acta Archaeologica 51 (1999/2000), 439-456. 442-448.
- [65] Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Edidit Societas Aperiendis Fontibus rerum germanicarum medii aevii. Diplomata Regum Germaniae ex stirpe Karolinorum. Tomus III. Arnolfi diplomata. Berolnini apud Weidmannos MCMXXXV. 29-32, 60-63, 112-113, 133-134, 203-204.
- [66] Bowlus, Charles R.: *Franks, Moravians and Magyars. The Struggle for the Middle Danube (791-907)*. Philadelphia 1995. 232-235.
- [67] Bowlus, Charles R.: *Franks, Moravians and Magyars* i. m. 225.
- [68] Tóth Endre: *Mosaburg und Moosburg* i. m. 449-450.
- [69] Bowlus, Charles R.: *Franks, Moravians and Magyars* i. m. 220-221.
- [70] Borosy András: *Adatok az udvar- és erdőispánságok történetéhez az Árpád-korban*. Agrártörténeti Szemle XIX, 1977. 325-336. 325.
- [71] Bowlus, Charles R.: *Franks, Moravians and Magyars* i. m. 225.
- [72] Bakay Kornél: *Őstörténetünk régészeti forrásai I-II*. Miskolc, 1998. 266-267.
- [73] Tóth Endre: *Mosaburg und Moosburg* i. m. 446-448.
- [74] Sasinek, Fr. V.: *Zalavár és Mosaburg*. Századok 40, 1906. 172-174.
- [75] Salamon Ferenc: *Mosaburg* i. m. 107-109.
- [76] Stessel József: *Zalavár és Mosaburg*. Századok 40, 1906. 268-270.
- [77] *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Szerk.: Györffy György. Bp. 2002.
- [78] Zalavár 9. századi szerepének legújabb történeti-régészeti értékelésére lásd: Szőke Béla Miklós: *Pannónia a Karoling-korban*. Akadémiai doktori értekezés tézisei. Bp. 2011.

Lektorálta: Dr. habil Tóth Sándor, egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar